

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ШКІЛ НА ЗАКАРПАТТІ ПІСЛЯ ПРИЄДНАННЯ ДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

THE DEVELOPMENT OF NATIONAL SCHOOLS IN TRANSCARPATHTIA AFTER IT WAS JOINING TO SOVIET UKRAINE

Стаття присвячена проблемі забезпечення рідномовної освіти в початкових школах Закарпаття у часи його перебування в складі Радянської України. Результати радянської мовної політики вплинули на формування мережі шкіл із державною та національними мовами навчання, особливо початкових. З метою реалізації лєнінсько-сталінської національної та мовної політики радянською владою особлива увага приділялася діяльності національних шкіл, про що свідчить ряд законодавчих документів. Провідними тенденціями процесу розвитку національних початкових шкіл Закарпаття радянського періоду є: діяльність двомовних шкіл; русифікація школи, можливість здійснювати навчання учнів рідною (материнською) мовою; ідеологізація змісту освіти та діяльності вчителів.

Ключові слова: початкова школа, рідномовна освіта, Закарпаття, Радянська Україна.

Стаття посвячена проблеме обучения на родном языке в начальных школах Закарпаття во времена его пребывания в составе Советской Украины. Результаты советской языковой политики повлияли на формирование сети школ с государственным и национальными языками обучения, особенно начальных. С целью реализации ленинско-сталинской национальной и языковой политики советской властью особое внимание уделялось деятельности национальных школ, о чем свидетельствует ряд законо-

дательных документов. Ведущими тенденциями процесса развития национальных начальных школ Закарпаття советского периода являются: деятельность двуязычных школ; русификация школы, возможность осуществлять обучение учащихся на родном (материнском) языке; идеологизация содержания образования и деятельности учителей.

Ключевые слова: начальная школа, родноязычное образование, Закарпатье, Советская Украина.

This article is devoted to the problem of providing native-language education in the primary schools of Transcarpathia during its stay in the Soviet Ukraine. The results of the Soviet language policy had influenced on the formation of a network of schools with state and national languages of instruction, especially in the primary schools. For the purpose of realization of Leninist-Stalinist national and language policies the Soviet authorities paid special attention to the activities of national schools, as evidenced by a number of legislative documents. Top trends in the development process of the national primary schools of the Transcarpathian region of the Soviet period are: activities of bilingual schools; "russification" of the school that is, an opportunity to teach pupils on their native (mother) language; ideologizing of the content of education and the activities of teachers.

Key words: primary school, native-language education, Transcarpathia, Soviet Ukraine.

УДК 373.3(477.87)«40/80»

Фізеші О.Й.,

докт. пед. наук, професор,
професор кафедри педагогіки
дошкільної та початкової освіти
Мукачівського державного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Інтенсифікація глобалізаційних процесів, стрімкий розвиток інформаційного суспільства зумовили переосмислення значення освіти в цивілізаційному вимірі. Актуальність дослідження зумовлена особливостями розвитку початкової школи полікультурного регіону в умовах єдиної державної освітньої політики. Відповідно, важливого значення набуває вивчення ретроспективи національної освіти, зокрема функціонування закарпатської початкової школи, яка через історичні обставини, крім напрацьованих власних здобутків, засвоїла і реалізувала європейські освітні моделі. Об'єктивний історико-системний аналіз цього досвіду розширить можливості визначення перспектив реформування української початкової школи в контексті єдиного освітнього простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розроблення проблем інтернаціоналізації освіти, методологічного підґрунтя сучасних освітніх реформ, аналіз напрямів державної освітньої політики належить В. Андрущенко, В. Кременю, В. Луговому, В. Лутаю та ін. Історія вітчизняних освітніх систем аналізується в дослідженнях

Л. Березівської, Л. Вовк, Т. Завгородньої, І. Зайченка, С. Золотухіної, Л. Пироженко, Н. Побірченко, О. Сухомлинської та ін. Розвиток освіти Закарпаття відображено у розвідках науковців краю: І. Гранчака, Д. Данилюка, В. Задорожного, Д. Худанича (історичні передумови формування освітніх процесів); А. Бондаря, В. Гомонная, А. Ігната, В. Росула, М. Кляп, Ч. Фединець, П. Ходанича (шкільництво в окремі хронологічні періоди). Історія загальноосвітньої школи Закарпатської області лише частково, за локальною проблематикою, відображена також і в дисертаційних працях М. Кухти, Г. Лемко, Г. Розлуцької.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми.

Однак цілісно процес розвитку національних початкових шкіл на Закарпатті після приєднання до Радянської України в історико-педагогічній науці не вивчено. Не обґрунтовано тенденції розвитку організації їх діяльності залежно від зміни державно-територіальної належності регіону.

Мета статті – проаналізувати особливості діяльності національних початкових шкіл на Закарпатті за часів його перебування у складі Радянської України.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці Другої світової війни на території Закарпаття виникло своєрідне перехідне державне утворення Закарпатська Україна, яке проіснувало до 22 січня 1946 р., коли Указом Президії Верховної Ради СРСР було утворено Закарпатську область у складі УРСР із центром у м. Ужгород. Нова влада одразу розпочала здійснення реформ у всіх напрямках суспільного життя. Однією з таких була т. зв. «топонімічна реформа», робота з українізації назв міст і сіл Закарпатської області, наприклад, місто Севлюш було перейменовано на Виноградів, а район – на Виноградівський; перейменовані угорські та румунські назви сіл: Андрашківці на Андріївку, Верхня Апша на Верхнє Водяне, Верхній Шард на Широке, Серенчівці на Щасливе та ін. [8, с. 63–67]. Таке перейменування населених пунктів Закарпаття не сприймалося місцевим населенням, особливо угорцями, словаками, німцями, румунами, русинами, оскільки ця «зміна топонімії порушувала історичну традицію, певною мірою сприяла маргіналізації етнічної свідомості представників різних етносів зокрема і всієї закарпатської спільноти взагалі» [14, с. 39]. Але нова влада Закарпаття не особливо піклувалася про зручність для населення й усталеність назв населених пунктів, не враховувала особливості етнічних груп, які впродовж тисячоліть населяли край. Зміна топонімії не була виключним явищем, згодом населення краю почало «українізувати» або ж «русифікувати» прізвища, імена, по батькові, а також змінювати свою національну належність. Так, частина русинів стала називати себе українцями, частина німців – угорцями і т. д. Безумовно, все це робилося не тільки державою задля демонстрації величчя радянського народу – насамперед цього бажало саме населення, рятуючись від політичного переслідування, визнання їх «ворогами» народу, носіями західної буржуазної ідеології тощо. Трансформації соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних процесів відобразилися на демографічній ситуації на Закарпатті, зокрема у формуванні поліетнічного складу населення. Тут важливу роль відігравали постійні переходи закарпатських земель зі складу одної держави до складу іншої: «Від державно-політичних режимів і їх соціально-економічної політики, – зазначає М.П. Макара, – залежала сила, напрямки міграційних потоків, що постійно позначалося на змінах етнічної структури населення краю» [14, с. 537]. Поліетнічна строкатість Закарпаття зумовлена також і тим фактом, що географічно воно знаходиться на державному кордоні чотирьох країн і є «етнічним стиком багатьох народів». Проте, незважаючи на це, Закарпаття було і залишається толерантним і цивілізованим осередком спільного життя різних народів, етнічних груп. Радянська влада, «мусуючи» питання

інтернаціоналізму та дружби народів, пишалася таким станом справ: «докорінна зміна етнічної та соціальної структури, ідеологічна уніфікація (точніше радянська) культури і побуту, мовна та культурна асиміляція (русифікація) офіційно проголошувалися основними ознаками «радянського інтернаціоналізму» як способу буденного життя», але владою замовчувалося, «що поліетнічний склад населення регіону і мирне співжиття – давня традиція» [9, с. 295]. Свого часу радянська влада наробила чи не найбільшої шкоди за всю історію Закарпаття у справі народностей, які там проживали. У табл. 1 показано співвідношення між різними національностями на початку приєднання Закарпаття до Радянської України і за переписом 1989 р.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця етнічного складу населення радянського Закарпаття

Національність	1946 р.	1989 р.	Приріст
Русини / українці	67,99	78,4	+10,41
Угорці	17,36	12,5	-4,86
Словаки	1,73	0,6	-1,13
Румуни	1,6	2,4	+0,8
Росіяни	1,57	4	+2,43
Євреї	0,9	0,2	-0,7
Німці	0,3	0,3	-

Джерела: [7; 14]

Аналізуючи дані таблиці, відзначимо, що суттєвий приріст спостерігається серед українців і росіян. Варто підкреслити також, що у 1946 р. корінне слов'янське населення Закарпаття, яке називало себе русинами, переважно адміністративним шляхом було перейменоване в українців [13]. Адже «радянська влада пояснювала вхід Закарпаття до складу СРСР возз'єднанням слов'янських (українських) земель. У рамки такої ідеології не «вписувався» окремий невеликий східнослов'янський народ русинів. <...> У 1947 р. запроваджено постійні паспорти радянського зразка. У графі «національність» робився запис «українець», а не «русин». Відтоді етнонім вийшов з офіційного вжитку» [9, с. 672]. Суспільно-політичне життя Закарпаття після його приєднання до УРСР ознаменувалося безкомпромісною перебудовою суспільної свідомості населення краю. Так, «упродовж 40–50-х рр. ХХ ст. будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася радянським режимом як «буржуазна» й «контрреволюційна» [12, с. 52]. Зміни «на краще» в суспільно-політичному, а відтак і в культурно-освітньому житті краю почалися з 1956 р., коли на офіційному рівні попередню політику щодо «національних окраїн», яким серед інших регіонів СРСР було й Закарпаття, визнано

помилковою. Як наслідок, «декларована владою й значною мірою реалізована ліквідація неписьменності в регіоні, загальна освіта, в т. ч. мовою національних меншин, <...> спричинили формування у частини закарпатської інтелігенції загальноукраїнського менталітету й загальноукраїнської ідентичності» [12, с. 121–122].

Етнічна та мовна політика Радянського Союзу відобразилася на освіті поліетнічного Закарпаття. Так, у перші роки, окрім здержавлення шкіл, виникла нова проблема щодо збереження шкіл національних меншин – угорців і румунів та ін. У Державному архіві Закарпатської області зберігається чимало листів від батьків і місцевих народних комітетів зі зверненнями до уряду про відкриття в їхніх селах шкіл із рідною мовою навчання. Проте дозвіл на здійснення освітньої діяльності угорськими та румунськими школами з боку радянської влади можна було отримати тільки за умови наявності контингенту школярів, письмового прохання громади, а також за умови, що громада бере на себе зобов'язання утримувати школу та шкільний інвентар власним коштом, держава ж тільки бере на себе виплату зарплати вчителям: «Школа в першій черзі справа народа самого, – зазначає В. Крайняниця, в.о. уповноваженого Народної Ради Закарпатської України в справах освіти, – тому відкриття школи може бути дозволене з умовою, що усі річеві видатки повинне нести село» [5, арк. 4].

Статистика щодо співвідношення національних шкіл і кількості населення Закарпаття радянського періоду засвідчує, що на одну російську школу припадала 2 691 особа, на одну українську школу – 7 151, на одну угорську школу – 11 250 [9, с. 678]. Такі показники дозволяють робити висновки про освітню політику Радянського Союзу. Що ж до інших національностей, то тут ситуація також була не кращою. Так, наприклад, румуни Закарпаття були прирівняні до молдован, а оскільки в Молдавській РСР державною мовою була молдовська, то й закарпатських румунів «змусили» в школах навчатися молдовською мовою, що означало повну зневагу до їх національних потреб. Наприклад, щоб диференціювати молдовську мову від румунської, запровадили кирилицю замість традиційної латиниці. Згодом, у 1990 р., обласне управління народної освіти Закарпаття з метою переходу шкіл із молдовською мовою навчання на латиницю змушене буде організувати курсову перепідготовку [1, арк. 50–53], щоб нове покоління вчителів, яке виросло майже за 50 років, навчити латинському письму. Курси проходили в м. Тячів (Закарпатська обл.) і через велику кількість учителів проводилися в дві сесії. Загалом курсовою перепідготовкою було охоплено 85 вчителів початкових класів шкіл із румунською мовою навчання. Словацька громада Закарпаття також

за часів радянської влади втратила можливість здобувати освіту материнською мовою. Ще у 1945–1946 н.р. розпочала свою роботу словацька початкова школа у с. Новий Кленовець (Мукачівський район), але вже у звіті про роботу Мукачівського окружного відділу освіти за 1946–1947 н.р. зазначається, що «словацьке населення села Новий Кленовець переселилося до Чехословаччини, внаслідок чого Ново-Кленівська початкова школа з словацькою мовою навчання з цього часу перестала існувати», – зазначав у своїй доповіді директор цієї школи [6, арк. 5]. Німецька громада Закарпаття взагалі залишилася без будь-якого права здобувати, принаймні початкову освіту, рідною мовою, незважаючи на те, що в усі попередні історичні періоди, коли Закарпаття входило до складу інших держав (Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини), існували початкові школи з німецькою мовою навчання.

З метою реалізації ленінсько-сталінської національної та мовної політики радянською владою особлива увага приділялася діяльності національних шкіл, які все таки отримали дозвіл на функціонування. Так, Міністром освіти УРСР у 1949 р. був виданий наказ «Про стан навчально-виховної роботи в школах УРСР з неросійською та неукраїнською мовою навчання» [2, арк. 209–210], яким встановлено, що «переважна більшість учителів шкіл із неросійською та неукраїнською мовою навчання, котрі не мають відповідної освіти, охоплені заочним навчанням на відповідних відділах педучилищ і в учительських інститутах», проте «в роботі шкіл з молдовською і мадярською (тут: угорською – О. Ф.) мовами навчання ще й досі є значні недоліки». Зокрема, в наказі йдеться про те, що в ситуації з учителями молдовських і мадярських шкіл значна частина їх не має педагогічної освіти, а деякі не мають навіть і загальної середньої освіти, що спричиняє низьку якість навчання учнів. Також наголошується, що вчителі не вивчають російської мови, не дбають про підвищення ідейно-теоретичного рівня. З метою усунення недоліків, що стосувалися фахового рівня вчителів, цей наказ зобов'язував відділи освіти посилити контроль за підвищенням освітнього рівня вчителів та організувати для них окремі методичні об'єднання за спеціальною тематикою, передбачивши вивчення методики навчання окремих предметів.

У 1950 р. на вдосконалення навчально-виховної роботи в закарпатських школах спрямовано відразу кілька законодавчих документів. Серед них – Наказ Міністра освіти УРСР № 127 від 04 березня 1950 р. «Про заходи поліпшення навчально-виховної роботи в школах західних, Ізмаїльської, Чернівецької та Закарпатської областей» [3, арк. 106–109], у констатувальній частині якого зазначено, що Міністерство освіти УРСР і його місцеві органи, незважаючи на успіхи в будівництві шкіл,

охоплення всіх школярів обов'язковим семирічним / восьмирічним навчанням, все ж таки «незадовільно опікували роботу по підвищенню ідейно-політичного й фахового рівня вчителів, мало поширювали серед них передовий досвід шкіл УРСР, <...> не здійснювали систематичного державного контролю за роботою шкіл і вчителів та не вживали своєчасно потрібних заходів до виправлення недоліків», а також «багато вчителів не використовують повністю програмний матеріал комуністичного виховання учнів, не ведуть наполегливої більшовицької боротьби з проявами ворожого впливу на учнів, з релігійними забобонами, серед них допускають на уроках помилки і перекручують ідеї буржуазно-націоналістичного характеру». Врахувавши ці недоліки, Міністерство освіти УРСР розробило ряд заходів як щодо ідейно-політичного впливу на вчителів, так і щодо формування їх фахової компетентності:

- організація екскурсій по Радянському Союзу, до яких планувалося залучити 144 вчителів Закарпаття;

- видання методичної літератури на допомогу вчителям, з орієнтовною тематикою: «Про роботу комсомольських та піонерських організацій у школі», «Позакласна робота з учнями», «Робота класного керівника», «Викладання Конституції СРСР та УРСР в школах», «Російська мова і література в школі», «Нове вчення про мову (Збірник матеріалів зі вчення Маркса про мову)», «Про роботу вчителя з двома класами»;

- організація курсів перепідготовки педагогічних кадрів, зокрема передбачалося залучити 60 завучів початкових класів і 360 вчителів початкових класів;

- організація завозу підручників до шкіл, зокрема передбачався завіз до закарпатських шкіл 844 496 примірників українською мовою та 102 520 примірників російською;

- організація завозу зошитів до шкіл у кількості 6,9 млн одиниць;

- поповнення шкільних бібліотек на суму 536 тис. карбованців.

В іншому документі – Наказі Міністра освіти УРСР № 336 від 29 квітня 1950 р. «Про стан навчально-виховної роботи в школах Закарпатської області» [4, арк. 7–9] – щодо початкової школи вказано на низький ідейно-теоретичний рівень вчителів I–IV класів, особливо у школах Воловецького, Великоберезнянського, Рахівського, Ужгородського округів, зокрема окремі вчителі тут «не орієнтуються і в елементарних питаннях поточної політики, не читають газет, політичної та художньої літератури».

Необхідно зазначити, що в умовах поліетнічного середовища Закарпаття до приєднання до Радянської України у багатьох населених пунктах функціонували двомовні початкові школи.

Так само і в радянський період існувала практика функціонування двомовних шкіл, яка мала назву інтернаціональної школи. На Закарпатті такі школи відкривалися в селах, де компактно проживали представники певної етнічної громади, з метою популяризації російської мови. Так, наприклад, у 1953 р. у с. Велика Добронь (Ужгородський район) етнічну більшість складали угорці, й саме тут була відкрита перша в Закарпатті інтернаціональна школа, в якій навчання велося угорською, а в паралельному класі – російською мовою. Безумовно, переважну більшість школярів тут становили угорці, але щоб привабити їх до російських класів, пропонувалася низка пільг: «ці класи працювали в першу зміну, тут викладали найкращі вчителі, ці учні мали переваги при отриманні путівок у піонерські табори» [9, с. 678] тощо. Наприкінці радянського періоду, у 1989–1990 н.р. на Закарпатті діяло 35 інтернаціональних шкіл, серед яких – 17 українсько-угорських, 15 російсько-угорських, 3 українсько-російсько-угорські.

Важливим у розвитку освіти та шкільництва в Українській РСР стало прийняття 1974 р. Закону «Про народну освіту» [10], який передбачав трирічний термін навчання в початковій школі (ст. 27), а для учнів, котрі навчатимуться нерідною мовою, у школах організуються підготовчі класи (ст. 30). Мета відкриття підготовчих класів для шкіл із національними мовами навчання полягала «в приєднанні, знайомих дітям із оточуючої життя, учитель покаже заботу Коммунистической партии и советского государства о детях, о благе советских людей» [15, арк. 3]. Упродовж навчального року в підготовчому класі проводилася робота з розвитку мовлення – рідною та російською мовами. На навчально-виховну роботу відводилося 33 навчальні тижні, або 794 річні години (24 год на тиждень) у межах таких предметів, як «Рідна мова», «Російська мова», «Математика», «Образотворче мистецтво», «Фізична культура», «Співи і музика», «Трудове навчання». Щодня проводилося по чотири уроки тривалістю 35 хвилин. Оцінювання навчальних досягнень – словесне, домашні завдання не задавалися [15, арк. 4–5].

Демократичними процесами в усіх сферах життя Радянського Союзу, в т. ч. й у сфері освіти, позначилися 1985–1991 рр., коли почалася «перебудова» як у концептуальному, так і в змістовому відношенні. Знаковим стало прийняття Верховною Радою УРСР 28 жовтня 1989 р. «Закону про мови в УРСР» [11], оскільки його прийняття сприяло відкриттю додаткових 104 шкіл з українською мовою навчання, понад 500 україномовних класів у школах із російською мовою навчання, створенню класів із поглибленим вивченням української мови та літератури, української історії та культури. Що стосується освіти Закарпаття, то у 1989–1990 н.р. все ще були помітними «перекоси»

у співвідношенні відсотків щодо національного складу населення краю та учнів, які здобували освіту рідною мовою, зокрема: українці становили 78,41% населення краю і в україномовних школах навчалися 81,12% учнів; росіяни становили 3,97% населення, проте в російськомовних школах навчалися 8,1% учнів, угорці становили 12,5% населення краю, а в школах з угорською мовою навчання навчалися всього 8,43% школярів; румуни становили 2,36% населення і стільки ж відсотків школярів навчалися у школах із румунською мовою навчання, словаки становили 0,58% населення, але навіть класу зі словацькою мовою навчання в закарпатських школах не було [9, с. 699]. Як бачимо, національно-мовну й освітню автентичність зберігали тільки румуни Закарпаття. Відносно велика кількість школярів навчалася в російськомовних школах.

Висновки. Таким чином, попри високі показники щодо кількості нових шкіл, чисельності школярів, охоплених шкільним навчанням, радянською владою проводилася поступова політика «денаціоналізації» та «русифікації», створення «штучної» радянської людини, де школа виступала основним засобом реалізації цієї мети. Результати радянської мовної політики вплинули на формування мережі шкіл із державною та національними мовами навчання, особливо початкових. З метою реалізації ленінсько-сталінської національної та мовної політики радянською владою особлива увага приділялася діяльності національних шкіл (накази щодо організації навчально-виховної роботи в національних школах «Про стан навчально-виховної роботи в школах УРСР з неросійською та неукраїнською мовою навчання» (1949), «Про заходи поліпшення навчально-виховної роботи в школах західних, Ізмаїльської, Чернівецької та Закарпатської областей» (1950), «Про стан навчально-виховної роботи в школах з неросійською та неукраїнською мовою навчання» (1950) та ін.). Відповідно, провідними тенденціями процесу розвитку національних початкових шкіл Закарпаття радянського періоду є: діяльність двомовних шкіл; русифікація школи, можливість здійснювати навчання учнів рідною (материнською) мовою; ідеологізація змісту освіти та діяльності вчителів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Державний Архів Закарпатської області (ДАЗО), Ф. Р-165. Оп. 6. Спр. 1653, Арк. 1-86. (Прикази по основной деятельности. Т. I).
2. ДАЗО, Ф. Р-165. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 1-539. (Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР).
3. ДАЗО, Ф. Р-165. Оп. 2. Спр. 179. Арк. 1-211. (Накази Міністерства освіти).
4. ДАЗО, Ф. Р-165. Оп. 2. Спр. 180. Арк. 1-108. (Накази Міністерства освіти).
5. ДАЗО, Ф. Р-177. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1-22. (Постановление, циркуляры Народной Рады Закарпатской Украины об открытии неполных, полных и средних школ с венгерским языком обучения).
6. ДАЗО, Ф. Р-513. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 1-70. (Отчет о работе окружного отдела народного образования за 1946/47 учебный год).
7. Українська Радянська енциклопедія / М.П. Бажан (голов. ред.) та ін. Київ : Головна редакція УРЕ, 1965. Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. 807 с.
8. Закарпатська область: довідник адміністративно-територіального поділу на 1 черв. 1996 р. / відп. за вип. В. Буркало. Ужгород : Закарпаття, 1996. 116 с.
9. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. 720 с.
10. Закон УРСР «Про народну освіту» : Постанова Верховної Ради УРСР. № 2778-VIII. 28 червня 1974 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T742778.html.
11. Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» : Постанова Верховної Ради Української РСР. № 8313-XII. 28 жовтня 1989 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T831200.html.
12. Капітан Л.І. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської країни, 1944–1964 рр. Київ, 2013. 583 с.
13. Магочій П.-Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь 1848–1948. Ужгород : Поличка «Карпатського краю», 1994. 296 с.
14. Нариси історії Закарпаття. Т. III (1946–1991). Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. 648 с.
15. Центральний Державний Архів органів влади, м. Київ. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9064. Арк. 1-73. (Програми для підготовчих класів шкіл з молдавською, угорською та польською мовами, 1980 р.).